

PAWEŁ HANCZEWSKI

<https://orcid.org/0000-0003-4164-6310>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń

EDMUND BURKE O RZECZYPOSPOLITEJ. W POSZUKIWANIU WOLNOŚCI I PORZĄDKU

Abstrakt: Artykuł przedstawia poglądy wybitnego brytyjskiego polityka i myśliciela, Edmunda Burke'a (1730–1797), na sytuację Rzeczypospolitej. Burke poświęcił jej sprawom niewiele uwagi, jednak w oparciu o jej przykład sformułował kilka tez na temat wewnętrznych i zewnętrznych przyczyn upadku państw. Poglądy te rozwinął w ostatnich latach swej działalności, koncentrując uwagę na rewolucji francuskiej.

Abstract: The article presents the opinions and views of the outstanding British politician and thinker, Edmund Burke (1730–1797), on the situation of the Commonwealth. Burke devoted little attention to Polish affairs, but using its example, he formulated some theses on the internal and external reasons for the collapse of states. These views he developed in the last years of his activity, focusing on the French revolution.

Słowa kluczowe: Edmund Burke, Rzeczpospolita, bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne, wspólnota europejska.

Keywords: Edmund Burke, Commonwealth, internal and external security, European community.

Pół wieku temu na łamach „Kwartalnika Historycznego” ukazał się artykuł profesor Zofii Libiszowskiej *Edmund Burke a Polska*¹. Mimo upływu czasu i opublikowania kilku prac związanych z tematem², tekst zachował

¹ Z. Libiszowska, *Edmund Burke a Polska*, KH 77, 1970, 1, s. 63–76.

² N. Davies, *The Third of May, 1791*, w: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, red. S. Fiszman, Bloomington 1997, s. 9–10; S. Fiszman, *European and American Opinions of the Constitution of 3 May*, w: *ibidem*, s. 478–479, 491; R. Butterwick, *Stanisław August a kultura angielska*, Warszawa 2000, s. 153–155, 310–311.

wysoką wartość naukową. Jednak wraz z rozwojem badań nad życiem i dorobkiem intelektualnym Burke'a oraz pojawieniem się nowych perspektyw badawczych, możliwe stało się spojrzenie na wiele kwestii w oryginalny sposób³. Dotyczy to m.in. poglądu, że Burke był twórcą doktryny konserwatyzmu brytyjskiego. Można spotkać go i w obecnie wydawanych pracach⁴, ale jest on coraz częściej negowany, jak stwierdził jeden z uczonych: „żaden poważny historyk nie powtórzyłby rozpowszechnionego twierdzenia, że Burke był ojcem współczesnego konserwatyzmu”⁵. W tym przypadku zmiana stanowiska była możliwa dzięki zastąpieniu podejścia, zgodnie z którym na całość dorobku Burke'a spoglądano przez pryzmat ostatnich lat działalności, w szczególności jego najbardziej znanego dzieła *Rozważania o rewolucji we Francji*, perspektywą nawiązującą do tzw. szkoły kontekstualizmu historycznego z Cambridge⁶. Badacze, którzy przyjęli taką perspektywę – wśród nich na szczególną uwagę zasługują Frederick Peter Lock, Ian Crowe i Richard Bourke⁷ – postawili sobie za cel analizę życia i dorobku Burke'a, która „uwolniona od anachronicznej terminologii bądź retrospektywnych interpretacji”⁸, pozwoli na oddzielenie jego poglądów od poglądów uczonych na ich temat. Analizę prac Burke'a z wybranego okresu zastąpili analizą całości dorobku, posuwając się w kierunku zgodnym z osią czasu, nie przeciwnym, oceniając jego myśli na tle współczesnych mu wydarzeń i prądów

³ P. Hanczewski, *Stare i nowe problemy z Edmundem Burkiem*, KH 124, 2017, 3, s. 569–590.

⁴ L. Hunt, *Inventing Human Rights. A History*, New York 2007, s. 17; J. Norman, *Edmund Burke. The First Conservative*, New York 2013; R. Olszowski, B. Szlachta, *Konserwatyzm Edmunda Burke'a*, w: E. Burke, *O duchu i naturze rewolucji. Wybór pism*, Kraków 2012, s. VII–XXXIV. W przypadku stanowiska zajętego przez dwóch ostatnich autorów istotne jest jednak rozumienie terminu „konserwatyzm”, patrz: ibidem, s. XXXIV–XXXV, przyp. 1.

⁵ „No serious historian today would repeat the commonplace that Burke was the father of modern conservatism”, D. Bromwich, *The Intellectual Life of Edmund Burke. From the Sublime and Beautiful to American Independence*, Cambridge Mass. 2014, s. 19. W ostatnich latach ukazała się interesująca praca na temat adopcji poglądów Burke'a przez dziewiętnastowiecznych konserwatystów brytyjskich, patrz: E. Jones, *Edmund Burke and the Invention of Modern Conservatism, 1830–1914. An Intellectual History*, Oxford 2017.

⁶ J. Grygieńć, *Quentina Skinnera rewolucje w humanistyce i naukach społecznych*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. J. Grygieńć, Toruń 2016, s. 10.

⁷ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1: 1730–1784, Oxford 1999; idem, *Edmund Burke*, t. 2: 1784–1797, Oxford 2006; I. Crowe, *Patriotism and Public Spirit. Edmund Burke and the Role of the Critic in Mid-Eighteenth-Century Britain*, Stanford 2012; R. Bourke, *Empire & Revolution. The Political Life of Edmund Burke*, Princeton–Oxford 2015.

⁸ „freed from anachronistic terminology or retrospective interpretations”, I. Crowe, op. cit., s. 3.

ideowych, nie w świetle koncepcji powstałych bądź rozwiniętych po jego śmierci.

Tą samą metodą pragnę posłużyć się w niniejszym artykule. Rzeczpospolita stanowiła jeden z wielu obszarów zainteresowań Burke'a i chcąc zrozumieć opinie na jej temat, należy rozpatrywać je na tle poglądów wyrażanych przez niego w innych kwestiach. Warto jednak również zastanowić się, czy i w jakim stopniu opinie Burke'a dotyczące Rzeczypospolitej miały wpływ na całość jego dorobku.

Zainteresowanie Burke'a sprawami Rzeczypospolitej ograniczało się do trzech okresów: lat 1756–1767, czasu związanego z I rozbiorem, okresu od połowy roku 1772 do początku 1774 oraz lat 1791–1793, od uchwalenia Konstytucji 3 maja do II rozbioru.

Przez większą część pierwszego okresu Burke koncentrował się na działalności pisarskiej i publicystycznej. Zmieniło się to w styczniu 1766 r. wraz z objęciem funkcji posła do parlamentu brytyjskiego, którą pełnił aż do roku 1794. Szybko dał się poznać jako świetny mówca, jednak zaangażowanie polityczne spowodowało, że mocno ograniczył dotychczasową aktywność. Nie zmienia to faktu, że na lata 1756–1767 przypada najbardziej owocny, biorąc pod uwagę liczbę wydanych i przygotowanych prac, okres jego życia.

W 1756 r. opublikował *Vindication of Natural Society*, rok później *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*⁹. Na początku kwietnia 1757 r. ukazało się dwutomowe dzieło, które Burke przygotował we współpracy z Williamem Burkiem¹⁰, *An Account of the European Settlements in America*. Jeszcze wcześniej, bo w lutym tego samego roku, zawarł umowę na napisanie pracy poświęconej historii Anglii. Projekt nie został ukończony, jednak powstała część dzieła, która obejmowała okres od podboju Brytanii przez Cezara do śmierci króla Jana bez Ziemi na początku XIII w. W 1758 r. Burke podpisał umowę z braćmi Robertem i Jamesem Dodsleyami, wydawcami jego poprzednich prac, na publikację czasopisma o nazwie „The Annual Register”¹¹. Burke został jego redaktorem i do roku 1764 był jedynym autorem tekstów.

⁹ Obydwie prace zostały wydane w języku polskim, patrz: E. Burke, *Obrona społeczeństwa naturalnego*, w: idem, *O duchu i naturze*, s. 1–66; idem, *Dociekania filozoficzne o pochodzeniu naszych idei wzniosłości i piękna*, Warszawa 1968.

¹⁰ William Burke (1728/30–1798), autor kilku książek i broszur politycznych, urzędnik w Indiach. Mimo zapewnień Edmunda Burke'a o pokrewieństwie, nie znaleziono potwierdzenia dla tego typu związków, patrz: *Oxford Dictionary of National Biography*, t. 8: *Brown–Burstow*, red. H.C.G. Matthew, B. Harrison, Oxford 2004, s. 854–856.

¹¹ „The Annual Register, or a View of the History, Politicks, and Literature, Of the Year 1758” (dalej: „Annual Register”, [data]). Czasopismo ukazuje się do dzisiaj.

Mimo że wymienione prace dotyczyły takich zagadnień jak filozofia, osadnictwo europejskie w obydwu Amerykach czy panowanie rzymskie w Brytanii, to znajdziemy dla nich wspólny mianownik. Wszystkie miały charakter filozoficzny, przez co Burke rozumiał, że ich celem było „rozumienie ludzkiej natury”¹². W rozprawach filozoficznych skupił uwagę na jej racjonalnych i nieracjonalnych elementach oraz na ludzkim poznaniu. W *Vindication* polemizował z poglądami Henry’ego St. John, pierwszego wicehrabiego Bolingbroke¹³, który przyjmował, że istnieje religia naturalna, dostępna wyłącznie dzięki rozumowi. Burke przeniósł argumentację Bolingbroke’a na sfery społeczną oraz polityczną i, posługując się ironią, zaatakował pogląd, że człowiek jest istotą w pełni racjonalną. *Philosophical Inquiry* dotyczy tego, w jaki sposób umysł przyjmuje i odpowiada na idee wzniosłości i piękna, ale dotyka również takich kwestii jak uniwersalny charakter praw natury, ludzkich uczuć, porządku stworzonego i określonego przez Opatrzność, wreszcie właściwej metody poznania ludzkiego umysłu¹⁴. Podobny cel mają dzieła historyczne Burke’a. Nawiązuje w nich do popularnej wówczas „historii filozoficznej”, a więc takiej, której celem była bezstronna analiza postępowania jednostek i całych społeczeństw, i przedstawienie w oparciu o nią teorii dziejów¹⁵. W *Account* Burke stawia pytanie, w jaki sposób należy rządzić koloniami, aby osiągnąć największe korzyści ekonomiczne i polityczne dla metropolii przy równoczesnej trosce o los mieszkańców posiadłości zamorskich. W niedokończonyj historii Anglii zatytułowanej *An Essay towards an Abridgement of English History* koncentruje uwagę na stopniowym rozwoju wolności politycznej w Anglii od czasów rzymskich, zastanawiając się, jakie czynniki doprowadziły do sytuacji, w której Anglicy mogą cieszyć się jej większym zakresem niż mieszkańcy innych państw, zachowując równocześnie stabilny system rządów. W „Annual Register” pisze o współczesnych wydarzeniach, ale i te służą jako materiał do przemyśleń nad ludzką naturą oraz jej związkami z historią i polityką¹⁶, potwierdzając spostrzeżenie czołowego biografy Burke’a: „nigdy nie przyjął [Burke]

¹² „an understanding of human nature”, F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1, s. 125.

¹³ Najlepszą biografią Bolingbroke’a pozostaje praca Harry’ego T. Dickinsona, *Bolingbroke*, London 1970. Wśród prac uczonych polskich na uwagę zasługuje książka Macieja Zakrzewskiego, *W obronie konstytucji. Myśl polityczna Henry’ego Saint Johna, wicehrabiego Bolingbroke’a*, Kraków 2012.

¹⁴ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1, s. 95–96, 98.

¹⁵ R. Bourke, op. cit., s. 31; S. Sato, *Edmund Burke as Historian. War, Order and Civilisation*, Cham 2018, s. 10.

¹⁶ P. Hanczewski, „When Liberty and Order Kiss”. *Edmund Burke and the History Articles in the Annual Register*, „Studies in Burke and His Time” 27, 2018, s. 56–86.

poglądu, że może istnieć obszar filozofii, który nie wkraczałby w obszar spraw społecznych”¹⁷.

W oparciu o wczesne prace filozoficzne i historyczne możliwe jest przedstawienie teorii dziejów Burke’a, choć jeśli pod „teorią dziejów” rozumieć logicznie spójne uogólnienia, które mają wyjaśnić przyczyny, przebieg i następstwa wydarzeń, to bardziej właściwy jest termin „koncepcja dziejów”, zakładający mniejszy rygorizm formalny. Poznanie jej głównych elementów jest istotne, ponieważ łączy ona jego poglądy na temat natury ludzkiej oraz polityki, zgodnie z przedstawionym w *Philosophical Inquiry* założeniem, że zasady polityki, która ma na celu zapewnienie pokoju i wolności dla ogółu poddanych, są „niczym więcej jak rozszerzonymi zasadami moralnymi”¹⁸. Równie istotne jest to, że od studiów w Trinity College w Dublinie Burke dostrzegał bardzo silny związek między przeszłością a terażniejszością, szukając w historii nie tylko źródeł obecnej sytuacji, ale także rozwiązań istniejących problemów.

Burke daleki jest od formułowania uogólnień, zwraca uwagę raczej na różnice niż na podobieństwa między poszczególnymi państwami, społeczeństwami i kulturami. Różnice nie wynikają z natury ludzkiej. Analizując ludzkie motywacje i reakcje, Burke podkreśla ich niezmienny i uniwersalny charakter. Tym, co odróżnia ludzi, są ich wierzenia, zwyczaje, przesady, tryb życia, ponieważ te na drodze rozwoju historycznego ukształtowały się w odmienny sposób w poszczególnych państwach i na poszczególnych kontynentach. Pogląd o stałości natury ludzkiej kazał mu odrzucić zmiany, które nie brały pod uwagę tradycji i zwyczajów¹⁹. Jedyną bezpieczną drogą zmian jest ewolucja wierzeń, zwyczajów i przesądów. Połączenie rozważań nad naturą człowieka i nad historią prowadzi go również do odrzucenia tego, co później nazwie mechaniczną polityką²⁰, czyli postrzegania polityki jako zestawu formuł, które, jeśli tylko właściwie zastosowane, przynoszą te same rezultaty, bez względu na czas i miejsce²¹. W efekcie Burke nie daje uniwersalnej odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób rządzić koloniami w Ameryce czy państwami w Europie. Rozwiązania, które sprawdziły się w jednym kraju, nie muszą

¹⁷ „[Burke] could never allow that there might be a philosophical sphere which did not impinge on the social”, F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1, s. 81.

¹⁸ „the principles of politics are nothing but the principles of morality enlarged”, D. Bromwich, *The Intellectual Life*, s. 258.

¹⁹ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1, s. 87, 98, 140, 154–155; I. Crowe, op. cit., s. 186, 206; R. Bourke, op. cit., s. 98, 119–121, 124, 131, 133–134, 143, 155, 159, 161.

²⁰ E. Burke, *Przemówienie w sprawie wnioskowanych przez niego uchwał dotyczących pojednania z koloniami*, w: idem, *O duchu i naturze*, s. 138.

²¹ P. Hanczewski, „When Liberty and Order Kiss”, s. 68.

przynieść pozytywnych rezultatów gdzie indziej, a sposób rządzenia powinien być dostosowany do miejscowych warunków historycznych, społecznych, kulturowych i naturalnych. Równocześnie Burke przyjmuje pogląd, że istnieją pewne uniwersalne zasady rządzenia, które odnoszą się do relacji między rządzącymi a rządzonymi. Najważniejszą jest ta, że władza powinna być sprawowana dla dobra ogółu, nie zaś jednostki bądź grupy społecznej. Wykorzystanie władzy do partykularnych interesów skutkowało tyranią mniejszości, tyrania prowadziła do dezintegracji systemu politycznego, ostatecznie zagrażając istnieniu państwa²². Konsekwencją był pogląd o zależności między rządzącymi, którzy powinni brać pod uwagę aspiracje rządzonych oraz ich zwyczaje, a rządzonymi, którzy nie powinni występować w gwałtowny sposób przeciwko istniejącemu porządkowi. Burke rozumuje w kategoriach równowagi, nie chodzi mu jednak o równowagę między poszczególnymi rodzajami władzy, ale o zachowanie równowagi między interesami różnych grup. Odrzuca przy tym optymistyczny pogląd o postępie ludzkości zmierzającej ku lepszej przyszłości. Historia nie ma charakteru linearnego, jest pełna zwrotów i powrotów do przeszłości. Nawet najlepszy system polityczny czy społeczny może ulec zwyrodnieniu, a współczesna Anglia nie może być pewna, że zachowa wolność i porządek. Są to wartości, o które trzeba stale zabiegać²³. Metoda poznawcza Burke'a ma charakter historyczny, szuka on w przeszłości klucza do zrozumienia czasów współczesnych oraz sposobów na rozwiązanie obecnych problemów. Sposoby te nie polegają jednak na powrocie do „złotego wieku”, każą natomiast brać pod uwagę dorobek przeszłości. Celem Burke'a jest natomiast znalezienie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób, biorąc pod uwagę niezmienny i uniwersalny charakter natury ludzkiej, przy jednoczesnych różnicach między państwami i społeczeństwami, wynikających z różnic dziejów, których nie da się wpisać w żaden schemat, osiągnąć stan równowagi między wolnością i stabilnością polityczną. Stan ten określił jako połączenie wolności z porządkiem: „Ale wolność, jedyna wolność, o jakiej mówię, powiązana jest z porządkiem”²⁴. Mimo że cytowane słowa odnosiły się bezpośrednio do sytuacji w Wielkiej Brytanii, to pytanie, jak połączyć wolność i porządek, będzie odnosił także do innych państw oraz sytuacji międzynarodowej. Będzie ono centralnym zagadnieniem w jego całej działalności politycznej.

²² Ibidem, s. 70.

²³ „Annual Register”, [1762], s. 46–47, 63.

²⁴ „Annual Register”, [1759], s. 7; E. Burke, *Przemówienie po przybyciu do Bristolu*, w: idem, *Odwołanie od nowych do starych wigów. Wybór pism*, Kraków 2015, s. 113.

Opinie Burke'a na temat Rzeczypospolitej, przedstawiane w latach 1756–1767, odpowiadały powyższym założeniom. Po raz pierwszy pisał o niej w *Vindication*, omawiając formy rządów, które w założeniu miały stanowić zaporę przed despotyzmem. Za jedną z nich uznał arystokrację, wymieniając Rzeczpospolitą, obok Wenecji i Genui, wśród państw z takim systemem rządów. Jednak rządy arystokratyczne i despotyczne różniły się tylko nazwą, a najbardziej dobitnego przykładu dostarczała właśnie Rzeczpospolita, w której „ludzie są zniewoleni nie tylko w wymiarze politycznym, ale też osobistym i są niesłychanie upokarzani”²⁵. Równie krytyczny charakter miała krótka wzmianka zawarta w *Abridgement*, w której porównał system polityczny współczesnej Rzeczypospolitej do systemu plemion saksońskich, w czasach, gdy nie znały one takich zdobyczy cywilizacji jak nauka, sztuka, rzemiosło, handel i miasta²⁶. Ten obraz Rzeczypospolitej dominował też, do roku 1767, na łamach „Annual Register”. Pisał o jej sprawach w pierwszej i najważniejszej części czasopisma zatytułowanej pierwotnie „History of the Present War” (chodziło oczywiście o wojnę siedmioletnią), a od roku 1764 „The History of Europe”. Mimo że w 1765 r. współpracę z czasopismem rozpoczął jego przyjaciel Thomas English, Burke zachował decydujący wpływ na wspomnianą część, będąc autorem wszystkich artykułów o Rzeczypospolitej do roku 1768²⁷. Pierwsza wzmianka na jej temat pojawiła się w numerze za rok 1758, jednak aż do 1761 dotyczyły one działań zbrojnych w pobliżu jej terytorium²⁸.

²⁵ E. Burke, *Obrona społeczeństwa*, s. 30.

²⁶ E. Burke, *An Essay towards an Abridgement of the English History*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 1: *The Early Writings*, wyd. T.O. McLoughlin, J.T. Boulton, W.B. Todd, Oxford 1997, s. 429.

²⁷ Kwestia, jak długo Burke współpracował z „Annual Register” budziła poważne kontrowersje wśród badaczy, patrz: R.W. Seitz, *Goldsmith and the „Annual Register”*, „Modern Philology” 31, 1933, 2, s. 183–194; T.W. Copeland, *Burke and Dodsley's Annual Register*, „PMLA” 54, 1939, 1, s. 223–245; W.B. Todd, *A Bibliographical Account of The Annual Register, 1758–1825*, „The Library”, 5th series, 16, 1961, s. 104–120; B.D. Sarason, *Edmund Burke and the Two Annual Registers*, „PMLA” 68, 1953, 3, s. 496–508; J.E. Tierney, *Edmund Burke, John Hawkesworth, the „Annual Register”, and the „Gentleman's Magazine”*, „Huntington Library Quarterly” 42, 1978, 1, s. 57–72; T.W. Copeland, *Edmund Burke's Friends and The Annual Register*, „The Library”, 5th series, 18, 1963, s. 29–39; idem, *Edmund Burke and the Book Reviews in Dodsley's Annual Register*, „PMLA” 57, 1942, 2, s. 446–468. Najlepiej uzasadnioną opinię, zgodnie z którą można przyjąć, że Burke pisał artykuły do roku 1768, przedstawił Thomas O. McLoughlin, *Edmund Burke and the First Ten Years of the „Annual Register” 1758–1767*, „Series in Humanities” Occasional Paper No 1 (Salisbury, Southern Rhodesia, 1975), s. 32–52. Zbliżone stanowisko zajął Frederick Peter Lock, autor najlepszej biografii Burke (*Edmund Burke*, t. 1, s. 166–167).

²⁸ „Annual Register”, [1758], s. 53; „Annual Register”, [1759], s. 9; „Annual Register”, [1761], s. 33–34.

Pierwsza wiadomość odnosząca się do sytuacji politycznej Rzeczypospolitej została zamieszczona w roku 1762, w związku ze śmiercią carycy Elżbiety i jej planami przejęcia „nieograniczonej kontroli nad Polską”²⁹. Jednak dopiero śmierć Augusta III i przyszłość tronu polskiego otworzyły drzwi do rozważań nad sytuacją wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej, dały także możliwość do przemyśleń nad relacjami między państwami europejskimi.

Burke pisał o aktualnych wydarzeniach wewnętrznych, takich jak elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego, konflikty polityczne i religijne, m.in. zawiązanie konfederacji w Słucku i w Toruniu w 1767 r. Obok szczegółowych informacji przedstawił problem ogólny, do którego odnosił się we wszystkich artykułach na temat Rzeczypospolitej. Problem dotyczył przyczyn upadku wewnętrznego i zewnętrznego potężnego niegdyś państwa. Rzeczpospolita, w zależności od okresu, dostarczała przykładu, w jaki sposób należy sprawować władzę i była przestrożą, jak nie należy tego czynić, potwierdzając zasadę, że historia nie ma charakteru linearnego, a każdy system polityczny czy społeczny może ulec zepsuciu. W numerze za rok 1767 przedstawił stosunkowo długi wykład dziejów Polski, które podzielił na dwa okresy, do objęcia tronu przez Zygmunta III Wazę i później³⁰. W pierwszym wyrażał się o niej w wysoce pozytywny sposób. Dobrze ocenił związek polsko-litewski, a unię lubelską określił jako „najwspanialsze i najbardziej doniosłe wydarzenie, do którego kiedykolwiek doszło między dwoma narodami”³¹. Jeszcze cieplej wyrażał się o tolerancji religijnej, przeciwstawiając istniejący w państwie polsko-litewskim pokój między różnymi wyznaniem konfliktom w innych krajach. Na szczególne uznanie zasłużył akt konfederacji warszawskiej z 1573 r., Burke przytoczył jego najważniejsze fragmenty³². Także władza polityczna była sprawowana we właściwy sposób, służąc dobru ogółu. Dzięki szerokim uprawnieniom kolejni monarchowie mogli kontrolować szlachtę, przez co ta nie była w stanie osiągnąć przewagi nad pozostałymi grupami społecznymi. Rzeczpospolita była państwem, które łączyło porządek i wolność dzięki równowadze między różnymi wyznaniem oraz monarchą i szlachtą. Porządek ten jednak uległ stopniowemu załamaniu, przede wszystkim ze względu na naruszenie równowagi w dziedzinie religijnej. Burke łączył początek tego procesu z polityką Zygmunta III Wazy, który, troszcząc się o przecignięcie innowierców na katolicyzm,

²⁹ „an uncontrollable power over Poland”, „Annual Register”, [1762], s. 12.

³⁰ „Annual Register”, [1767], s. 12–22.

³¹ „the greatest and most consequential event, with respect to the two nations, that ever happened”, *ibidem*, s. 14.

³² *Ibidem*, s. 15–16.

całkowicie zaniedbał najważniejsze sprawy państwa³³. Od tego momentu władcy nie stawiali sobie za cel troski o interes ogółu poddanych, lecz jednego wyznania. Zachwianie równowagi w jednej dziedzinie spowodowało jej zachwianie w innych obszarach. Osłabieniu uległa władza monarchy i to do tego stopnia, że Burke zaliczył Rzeczypospolitą do republik, nie monarchii³⁴. Pozwoliło to szlachcie na polityczną emancypację w stosunku do króla, a następnie na zdominowanie pozostałych warstw społeczeństwa. Szlachta zdobyła tak duży zakres wolności, że, jak zauważył Burke, „każdy polski szlachcic wydaje się raczej niezależnym władcą niż obywatelem”³⁵. Grupa ta utraciła poczucie odpowiedzialności za państwo, które przestało być dobrem wspólnym, stając się polem rywalizacji z monarchą oraz między falcjami wewnątrz stanu szlacheckiego. Skorzystali z tego sąsiedzi, stopniowo przejmując kontrolę nad jego sprawami, aż wreszcie je sobie w pełni podporządkowali. Demoralizacja szlachty sięgała tak daleko, że mając świadomość zależności od obcych państw, podtrzymywała ten stan, byle zachować uprzywilejowaną pozycję³⁶.

Taki opis sytuacji i przyczyn upadku Rzeczypospolitej nie odbiegał od opinii wyrażanych w tym samym czasie w Wielkiej Brytanii. David Hume i Adam Smith przedstawili ją jako biedne, zacofane państwo rządzone przez szlachtę, która była gotowa podtrzymywać anarchiczny ustrój, aby sprzedać tron podczas kolejnej elekcji. Jak stwierdził Hume, w epoce rozkwitu gospodarczego większości krajów europejskich, „to właściwie jedyne rodzaju handlu znany temu ludowi”³⁷. Mniej znani autorzy brytyjscy kreślili również ponury obraz, pisząc o dominacji szlachty, ucisku innych warstw społeczeństwa i nietolerancji religijnej³⁸.

Jednak w przeciwieństwie do innych autorów Burke poddał analizie przyczyny upadku państwa polsko-litewskiego także z punktu widzenia

³³ Ibidem, s. 17–18.

³⁴ „Annual Register”, [1763], s. 45.

³⁵ „Each noble Pole seems rather an independent sovereign than a citizen”, ibidem, s. 45.

³⁶ Ibidem, s. 46, 48.

³⁷ D. Hume, *O doskonaleniu sztuk*, w: idem, *Eseje z dziedziny moralności, polityki i literatury*, Warszawa 2013, s. 193; A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, Warszawa 2007, s. 278, 281, 461.

³⁸ D.B. Horn, *British Public Opinion and the First Partition of Poland*, Edinburgh 1945, s. 39–45. Ze szkodą dla wizerunku Rzeczypospolitej do świadomości polityków i brytyjskiej opinii publicznej nie przebił się znacznie bardziej zniuansowany i wskazujący na dobrą znajomość ustroju, sytuacji politycznej i społecznej obraz państwa polsko-litewskiego zawarty w wydanym pod koniec XVII w. dwutomowym dziele pochodzącego z Irlandii Bernarda O’Connora, *Historia Polski*, red. nauk. P. Hanczewski, Wilanów 2012.

związków między naturą człowieka a sferą polityki. Był to nowy element w jego dorobku, w tym czasie Burke nie podjął tego tematu w odniesieniu do żadnego innego państwa europejskiego. W przypadku Indii źródła upadku państwa ograniczył do spisków lokalnych władców przeciwko władzy centralnej i manipulacji ze strony brytyjskiej Kompanii Indii Wschodnich³⁹. W przypadku Rzeczypospolitej zwrócił uwagę na polityczne konsekwencje skrajnej wolności, którą osiągnęła szlachta⁴⁰. Zdaniem Burke'a jest ona tylko pozorem wolności. Skrajna wolność prowadzi do upadku moralnego, którego wyrazem są pycha i egoizm przejawiające się w braku troski o wspólne dobro. To z kolei prowadzi do utraty niezależności politycznej, państwo skrajnie wolnej szlachty jest rządzone przez potężnych sąsiadów. Skrajna wolność jest formą niewoli, a ludzka natura potrzebuje ograniczeń, aby zepsuciu nie uległa nie tylko ona, ale i państwo. Temat ten rozwinie w późniejszych pracach, stwierdzając, że wolność „musi być ograniczona, aby można z niej korzystać”⁴¹ oraz, że wolność „bez mądrości, bez cnoty”, jest „największym możliwym złem; jest szaleństwem, występkiem i głupotą — pozbawionymi wędzideł i granic”⁴². Jednym z podstawowych źródeł problemów Rzeczypospolitej były zatem ludzkie postawy, polegające na dążeniu do nieograniczonej wolności, i od rządów Zygmunta III, który podporządkował państwo interesom jednego wyznania, nie potrafiono znaleźć nań skutecznego rozwiązania. Ludzkie dążenie do niczym nieograniczonej wolności ma daleko idące konsekwencje polityczne, potwierdzając opinię, że państwo i społeczeństwo są wyjątkowo delikatnymi tworem. Tak jak wystarczy zachwianie równowagi między różnymi grupami czy wyznaniem, aby doprowadzić państwo na skraj upadku, tak wystarczy ulec ludzkim słabościom, aby osiągnąć ten sam efekt.

Burke połączył też rozważania na temat sytuacji wewnętrznej Rzeczypospolitej z jej położeniem międzynarodowym i sytuacją europejską, wskazując, że kluczowy problem zestawienia wolności z porządkiem ma też wymiar międzynarodowy. Jak zauważył po śmierci Augusta III, obsada tronu polskiego „stanowi jeden z najważniejszych obiektów zainteresowania najpotężniejszych państw Północy”, a elekcyjny charakter tronów polskiego i cesarskiego „często prowadził do przelewu krwi i chaosu

³⁹ „Annual Register”, [1764], s. 34–39

⁴⁰ „Annual Register”, [1763], s. 45.

⁴¹ „Liberty too must be limited in order to be possessed”, E. Burke, *Letter to the Sheriffs of Bristol 3 April 1777*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 3: *Party, Parliament, and the American War: 1774–1780*, wyd. W.M. Elofson, J.A. Woods, W.B. Todd, Oxford 1996, s. 318.

⁴² E. Burke, *Rozważania o rewolucji we Francji*, Kraków 1994, s. 255.

w dużej części Europy”⁴³. Nawet tak słabe państwa jak Rzeczpospolita stanowiły część systemu europejskiego, a jej sytuacja wewnętrzna była nie tylko przedmiotem swoistej troski innych krajów, ale wpływała na sytuację na arenie międzynarodowej, mogąc zagrozić pokojowi na całym kontynencie⁴⁴. Myślenie w kategoriach systemu europejskiego, choć po raz pierwszy użył tego terminu dopiero przy okazji rozbioru Polski, było charakterystyczne dla Burke’a w latach wcześniejszych. W trakcie wojny siedmioletniej pisał o działaniach zbrojnych w różnych częściach Europy, podobnie przedstawiał manewry dyplomatyczne poszczególnych państw, wskazując ich znaczenie dla przywrócenia pokoju europejskiego. Jednak dopiero przy okazji opisu sytuacji Rzeczypospolitej w połowie lat sześćdziesiątych po raz pierwszy poruszył tak ważny element stosunków międzynarodowych jak suwerenność państwa i prawo do ingerencji w jego sprawy. Czy państwu przysługuje pełna suwerenność, czy też podlega ona ograniczeniom ze względu na wyższe dobro? W przypadku Rzeczypospolitej problem ten zawarł w dwóch pytaniach szczegółowych. Czy w sytuacji, kiedy państwo nie realizowało praw swych poddanych, inne państwa mogły interweniować dla ich zapewnienia? Punktem wyjścia była sytuacja dysydentów, którzy zwrócili się o pomoc do gwarantów traktatu oliwskiego. Burke uważał takie działanie za w pełni uzasadnione, przedstawiając władców Rosji, Prus, Wielkiej Brytanii i Danii nie tylko jako obrońców mniejszości wyznaniowych, ale i pierwotnych praw Rzeczypospolitej. Uznał ingerencję w sprawę obcego państwa, nawet w formie interwencji wojskowej, za legalną, pod warunkiem, że państwo to łamało przyjęte na siebie zobowiązania wobec swych mieszkańców⁴⁵. Drugie pytanie dotyczyło tego, czy obce mocarstwa mają prawo interweniować, łącznie z użyciem siły zbrojnej, aby zapobiec wojnie domowej bądź ją zakończyć, jeśli grozi ona przekształceniem się w konflikt międzynarodowy. Czy w imię pokoju powszechnego można ograniczyć suwerenność państwa? W tym przypadku tłem była elekcja Stanisława Augusta oraz spory polityczne i religijne w 1767 r. Burke przyjął, że obce mocarstwo, Rosja, miała takie prawo i skorzystała z niego we właściwy sposób. Działaniom dyplomacji rosyjskiej, połączonej z ruchami wojsk, przypisał pokojowe zakończenie sporów związanych z wyborem nowego władcy oraz, jak uważał w roku 1767, sporów wokół praw dysydentów. Uznając prawo obcych mocarstw do ingerencji w sprawę Rzeczypospolitej, Burke

⁴³ „is one of the great objects of politics to most of the considerable powers in the north”, „have frequently involved a great part of Europe in blood and confusion”, „Annual Register”, [1763], s. 44.

⁴⁴ Ibidem, s. 48; „Annual Register”, [1764], s. 11.

⁴⁵ „Annual Register”, [1766], s. 11-14.

przyjął, że suwerenność wewnętrzna państw podlega ograniczeniom ze względu na wyższe dobro. Można zaryzykować stwierdzenie, że był to odpowiednik, na płaszczyźnie stosunków międzynarodowych, jego koncepcji ograniczonej wolności. Tak jak wolność doprowadzona do skrajności była formą tyranii nad całymi grupami społecznymi, tak tyranią była nieograniczona suwerenność państw i wymagała kontroli. Problem suwerenności państw i prawa do ingerencji w ich wewnętrzne sprawy okazał się tak istotny, że Burke powrócił do niego w trakcie rewolucji francuskiej.

Rok 1767 zakończył pierwszy etap zainteresowania Burke'a państwem polsko-litewskim, ale poglądy, które wyrobił sobie na temat jego sytuacji wewnętrznej, przetrwały długie lata i zostały przywołane w pracach dotyczących Konstytucji 3 maja. Pozostała również gotowość do sięgania po przykład Rzeczypospolitej przy opisie i analizie systemu europejskiego. Okazja nadarzyła się już po kilku latach, w związku z I rozbiorem. Fakt, że Burke zainteresował się tym wydarzeniem, głównie w kontekście porządku europejskiego, wskazuje, jak wielkie znaczenie doń przywiązywał. W latach 1772–1774 koncentrował uwagę na sprawach dotyczących Wielkiej Brytanii, przede wszystkim na narastającym sporze z mieszkańcami kolonii w Ameryce Północnej oraz na ustawodawstwie parlamentu odnoszącym się do Kompanii Indii Wschodnich⁴⁶.

Burke pisał o rozbiórce w kilku listach prywatnych. Wątpliwości budzi natomiast autorstwo tekstów zamieszczonych na łamach „Annual Register”. Jest to szczególnie istotne w przypadku numeru za rok 1772, w którym przedstawiono poglądy na temat systemu europejskiego. Historycy milcząco przyjmują, że wyszły spod jego pióra, nie ustalono jednak z całą pewnością, że Burke współpracował wówczas z czasopiśmie⁴⁷. Zwracając uwagę na wątpliwości, pozostaną przy tradycyjnym poglądzie.

Burke oceniał rozbiór w jednoznacznie negatywny sposób. Był to akt agresji w stosunku do „wielkiego i starodawnego państwa”⁴⁸, utrzymywanego w stanie upadku przez mocarstwa, które dokonały podziału jego terytorium⁴⁹. Krytyka wynikała też z obaw przed możliwościami, które otwierały się przed państwami zaborczymi, szczególnie Prusami. Burke sądził, że przejęcie kontroli nad ujściem Wisły pozwoli Fryderykowi na ekspansję morską i handlową. Uważał, że władca Prus od dawna żywił tego typu zamiary, czemu Wielka Brytania nie mogła się spokojnie przypatrywać⁵⁰.

⁴⁶ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1, s. 298–348; R. Bourke, op. cit., s. 316–326, 357–367.

⁴⁷ T.O. McLoughlin, op. cit., s. 51–52.

⁴⁸ „one great and ancient state”, „Annual Register”, [1772], s. 1–2.

⁴⁹ „Annual Register”, [1763], s. 47.

⁵⁰ „Annual Register”, [1760], s. 4; „Annual Register”, [1772], s. 5–6.

Podobne obawy wyraził także w korespondencji prywatnej⁵¹, a łączna ocena polityki Prus była jednoznacznie negatywna. Prusy — w opinii Burke’a — były inicjatorem podziału ziem Rzeczypospolitej. Ich władca wykorzystał sprawę dysydencką i konfederację barską, aby doprowadzić do kryzysu międzynarodowego, a ostatecznie do rozbioru. Protestanci, których Prusy miały rzekomo bronić, padli ofiarą grabieży⁵². Jego niezadowolenie było tak duże, że w odpowiedzi na list posła pruskiego w Dreźnie, Adriana Heinricha von Borcke⁵³, w którym dyplomata bronił Prus i Austrii jako obrońców pokoju, Burke pozwolił sobie na daleko posuniętą ironię: „Zgadzam się z Pana uwagą, że trzeba było wyjątkowo szczęśliwego trafu, aby trzy wielkie sojusznicze państwa znalazły sobie czwarte, całkowicie niezdolne do obrony przed każdym z nich z osobna, a coś dopiero przed ich połączonymi siłami”⁵⁴.

Krytyka rozbioru i Fryderyka II odzwierciedlała stanowisko większej części brytyjskiej opinii publicznej⁵⁵. Jednak dla Burke’a, w przeciwieństwie do brytyjskich polityków i opinii publicznej, którzy koncentrowali uwagę na konsekwencjach rozbioru dla Wielkiej Brytanii — obawiano się naruszenia równowagi sił i ambicji morskich Fryderyka II⁵⁶, był to dopiero punkt wyjścia do rozważań na temat systemu europejskiego. Rozbiór Polski stanowił według Burke’a „pierwsze, bardzo poważne naruszenie współczesnego porządku europejskiego”⁵⁷. Uwagę tę można rozpatrywać wyłącznie na płaszczyźnie stosunków politycznych. Zdaniem Burke’a, porządek europejski opiera się na równowadze sił, której najważniejszym celem jest zachowanie pokoju⁵⁸. Rozbiór Polski naruszał równowagę na

⁵¹ Edmund Burke to John Cruger — 30 June 1772, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2: June 1768 — June 1774, wyd. L.S. Sutherland, Cambridge 1960, s. 310; Edmund Burke to John Cruger — 16 April 1773, ibidem, s. 429. John Cruger Jr. (1710–1791), przewodniczący zgromadzenia Prowincji Nowy Jork. W grudniu 1770 r. Burke został wybrany przedstawicielem zgromadzenia Prowincji Nowy Jork w Londynie.

⁵² „Annual Register”, [1772], s. 21–22, 25–26, 38–42.

⁵³ Adrian Heinrich von Borcke (1736–1791), poseł pruski w Dreźnie w latach 1765–1775.

⁵⁴ „I agree no less with your observation that it was extremely fortunate the three great allied powers were able to find a fourth which was utterly unable to resist any one of them and much less all united”, Edmund Burke to [Adrian Heinrich von] Borcke — [post 17 January 1774], w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2, s. 514.

⁵⁵ Z. Libiszowska, *Misja polska w Londynie w latach 1769–1795*, Łódź 1966, s. 33–42; eadem, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa 1972, s. 72–73; M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 2009, s. 101–102.

⁵⁶ D.B. Horn, op. cit., s. 24–26, 45–50.

⁵⁷ „the first very great breach in the modern political system of Europe”, „Annual Register”, [1772], s. 2.

⁵⁸ Ibidem, s. 2; V. Harle, *Burke the International Theorist — or the War of the Sons of Light and the Sons of Darkness*, w: *European Values in International relations*, wyd. idem, London 1990, s. 68.

korzyść państw zaborczych, co wymagało wspólnej reakcji ze strony Wielkiej Brytanii i Francji, choć równocześnie uważał ją, ze względu na niezrozumienie powagi sytuacji w obydwu państwach i animozje między nimi, za mało prawdopodobną⁵⁹. Ale nawet to było drugorzędną sprawą. Znacznie poważniejszym problemem było to, że rozbiór Polski stanowił wyzwanie dla samej koncepcji równowagi sił i opartego na niej porządku europejskiego. Rozbiór przeprowadzono w imię zachowania równowagi sił, co wskazywało, że zasada ta może zostać wykorzystana jako pretekst dla usprawiedliwienia egoistycznych celów poszczególnych państw. Burke dostrzegał niebezpieczeństwo wcześniej, pisząc w trakcie wojny siedmioletniej, że równowaga sił, „chluba współczesnej polityki”, która miała dać Europie pokój, nie zapewniła tego. Przyczynę widział nie w samej koncepcji równowagi sił, ale w jej odrzuceniu, czego wyrazem była ekspansja terytorialna poszczególnych państw⁶⁰. W 1772 r. sytuacja była jakościowo inna, ponieważ koncepcja ta została wykorzystana jako usprawiedliwienie dla agresji. Godził się na ograniczenie suwerenności Rzeczypospolitej dla zachowania wyższych wartości – praw dysydemtów i pokoju europejskiego, ale w tym wypadku chodziło o niczym nieuzasadnioną agresję, która mogła zamienić się w ogólnoeuropejską wojnę. Jak zauważył w liście do von Borckego: „Polska była tylko śniadaniem [dla mocarstw rozbiorowych], a trudno znaleźć wiele podobnych jej krajów. Gdzie zjedzą obiad? Mimo naszego umiłowania pokoju i naszych wysiłków dla jego utrzymania — biada pokojowi”⁶¹. Stało to w sprzeczności z jego koncepcją „Europy jako rozległej wspólnoty”⁶², w której istnieją obok siebie państwa różnej wielkości i o różnym potencjale, usiłujące znaleźć równowagę między swoimi interesami i interesem całości, którym jest zachowanie pokoju⁶³.

⁵⁹ Edmund Burke to John Cruger — 16 April 1773, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2, s. 429.

⁶⁰ „The balance of power, the pride of modern policy”, „Annual Register”, [1760], s. 2.

⁶¹ „Poland was but a breakfast; and there are not many Polands to be found — Where will they dine. After all our love of Tranquility and all our expedients to preserve it — alas poor Peace”, Edmund Burke to [Adrian Heinrich von] Borcke — [post 17 January 1774], w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2, s. 514.

⁶² „Europe as a vast commonwealth”, „Annual Register”, [1772], s. 2–3. W późniejszych latach Burke pisał też o Europie jako „faktycznie jednym wielkim państwie”, patrz: idem, *First Letter on a Regicide Peace 1796*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 9, I: *The Revolutionary War 1794–1797*, II: *Ireland*, wyd. R.B. McDowell, Oxford 1991, s. 248; J.M. Welsh, *Edmund Burke and the Commonwealth of Europe. The Cultural Bases of International Order*, w: *Classical Theories of International Relations*, wyd. I. Clark, I.B. Neumann, Oxford 1996, s. 174.

⁶³ *Empire and Community. Edmund Burke's Writings and Speeches on International Relations*, wyd. D.P. Fidler, J.M. Welsh, Boulder 1999, s. 41.

Na uwagę, że rozbiór Polski stanowił „pierwsze, bardzo poważne naruszenie współczesnego porządku europejskiego”, można spojrzeć z jeszcze szerszej perspektywy. Burke uważał, że istnieje związek między polityką i wartościami wypracowanymi na przestrzeni wieków na Starym Kontynencie. Pokój był dlań znacznie więcej niż tylko stanem, w którym nie ma wojny. Pokój był niezbędny do rozwoju cywilizacyjnego, któremu Europa zawdzięczała wyższość nad pozostałymi częściami świata. Pokój nie mógł istnieć bez równowagi sił, to właśnie brakowi systemu opartego o tę zasadę przypisał upadek kwitnących niegdyś ośrodków nauki, kultury i handlu w Azji⁶⁴. Cywilizacja może rozwijać się i przetrwać tylko w określonych ramach politycznych, które nie polegają na dominacji politycznej jednego czy grupy państw. W późniejszych latach Burke rozwinął koncepcję o pogląd na temat czterech lokalnych równowag sił: pierwszej obejmującej Wielką Brytanię, Francję i Hiszpanię, drugiej — Północ, trzeciej — Niemcy i ostatniej — Włochy, które łącznie składają się na równowagę całego kontynentu⁶⁵. Rozwinął też koncepcję Europy jako wspólnoty wartości. Wartości te znajdował na poziomie jednostek, dzięki czemu „żaden mieszkaniec Europy nie będzie całkiem obcy w jakiegokolwiek jej części”⁶⁶. Wartości znajdował też na poziomie relacji między państwami, należały do nich chrześcijaństwo, rządy monarchiczne, prawo rzymskie i zwyczaje ukształtowane w średniowieczu, wszystko to wzmocnione przez związki gospodarcze⁶⁷. Rozbiór Polski podważał istnienie wspólnych wartości, stawiając pytanie o podstawy polityki europejskiej nie tylko obecnej, ale i przyszłej. Jeśli nie ma wspólnych wartości, to na czym będzie opierał się porządek europejski? Czy będzie on istniał, rozumiany jako dążenie do utrzymania pokoju, czy też silniejsze państwa będą prowadziły ze sobą wojny, dążąc do powiększenia swoich terytoriów i wpływów kosztem słabszych organizmów? Czy Europa stanie się miejscem ciągłej walki wszystkich ze wszystkimi i zaprzepaści swoje osiągnięcia? Czy nie grozi jej stoczenie się do poziomu „Scytów bądź innych barbarzyńców”?⁶⁸

⁶⁴ „Annual Register”, [1772], s. 2.

⁶⁵ E. Burke, *Thoughts on French Affairs 1791*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 8, wyd. L.G. Mitchell, W.B. Todd, Oxford 1989, s. 349; idem, *Third Letter on a Regicide Peace*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 9, s. 338–339.

⁶⁶ „no citizen of Europe could be altogether an exile in any part of it”, E. Burke, *First Letter on a Regicide*, s. 249.

⁶⁷ J.M. Welsh, *Edmund Burke and the Commonwealth*, s. 174, 176; *Empire and Community*, s. 48, 59.

⁶⁸ „some Scythian, or other barbarian”, „Annual Register”, [1772], s. 2.

Znaczenie poglądów, które Burke wyraził w związku z I rozbiorem, miało uniwersalny charakter i stanowiło ważny etap w rozwoju jego koncepcji stosunków międzynarodowych⁶⁹. O równowadze sił pisał już w pierwszym numerze „Annual Register”, ograniczył się jednak do stwierdzenia, że celem Wielkiej Brytanii powinno być zachowanie równowagi w relacjach z Francją i zapewnienie sobie bezpieczeństwa zewnętrznego poprzez umocnienie „ogólnego bezpieczeństwa i wolności Europy”⁷⁰. Nie przedstawił jednak wówczas związku między pokojem utrzymywanym dzięki równowadze sił, a istnieniem wspólnoty wartości czy rozwojem cywilizacyjnym. Rzeczpospolita była pierwszym przypadkiem, który dał okazję do tego typu rozważań. W kolejnych latach przedstawił je w wystąpieniach dotyczących spraw Indii. W najpełniejszy sposób uczynił to w końcowych latach działalności publicznej, w trakcie rewolucji francuskiej.

Po raz ostatni Burke zajął się sprawami Rzeczypospolitej w latach 1791–1793, rozpoczynając od broszury *Appeal from the New to the Old Whigs*⁷¹. Praca miała na celu obronę jego poglądów dotyczących rewolucji francuskiej, wskazując na rozłam w stronnictwie wigów. O ile Burke, związany ze stronnictwem od lat sześćdziesiątych, krytykował rewolucję, o tyle jego wieloletni przyjaciel i sojusznik polityczny Charles James Fox był jej gorącym zwolennikiem⁷². Różnice opinii doprowadziły do zerwania między nimi, choć było to raczej zwieńczenie procesu niż gwałtowne rozejście⁷³. Dalece ważniejsze było pytanie o to, kto był „prawdziwym” wigiem, a tym samym o ideologię stronnictwa. Burke twierdził, że „prawdziwymi” wigami są ci, którzy bronią porządku wyrastającego ze „wspañalej rewolucji” 1688 r. Fox uważał, że rewolucja francuska stanowi jego rozwinięcie⁷⁴. W takich też kontekstach, stosunku do wydarzeń we Francji i sporów wewnątrz stronnictwa wigów, należy rozpatrywać jego opinie na temat zmian w Rzeczypospolitej. Szerszego tła dostarczał proces

⁶⁹ Na temat koncepcji stosunków międzynarodowych Burke’a patrz: R.J. Vincent, *Edmund Burke and the Theory of International Relations*, „Review of International Studies” 10, 1984, 3, s. 205–218; V. Harle, op. cit., s. 58–79; D. Boucher, *The Character of the History of the Philosophy of International Relations and the Case of Edmund Burke*, „Review of International Studies” 17, 1991, 2, s. 127–148; J.M. Welsh, *Edmund Burke and International Relations*, Oxford 1995; D. Armitage, *Edmund Burke and reason of state*, „Journal of the History of Ideas” 61 (4), s. 617–634.

⁷⁰ „the general safety and liberty of Europe”, „Annual Register”, [1758], s. 11.

⁷¹ Dzieło zostało wydane w języku polskim, patrz: E. Burke, *Odwwołanie od nowych do starych wigów*, w: idem, *Odwwołanie*, s. 193–353.

⁷² L.G. Mitchell, *Charles James Fox*, Oxford 1992, s. 109–111.

⁷³ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 251, 255–258, 260, 370–376.

⁷⁴ F.P. Lock, *Burke’s Reflections on the Revolution in France*, London 1985, s. 144, 152.

byłego gubernatora generalnego Kompanii Indii Wschodnich Warrena Hastingsa w parlamencie brytyjskim, który rozpoczął się w lutym 1788 r. i ciągnął przez siedem lat. Burke pełnił rolę głównego oskarżyciela. Uważał, że Kompania świadomie i systematycznie nadużywała władzy, sięgając po morderstwa polityczne i przekupstwo na wielką skalę. Obawiał się, że takie metody, szczególnie korupcja, mogą zostać przeniesione do Wielkiej Brytanii i zniszczyć jej porządek polityczny⁷⁵. W charakterystyczny dla siebie sposób łączył politykę i moralność. Jedno z głównych pytań, które stawiał, dotyczyło tego, czy istnieje „moralność geograficzna”? Czy zasady moralne, na których ostatecznie opierał się system polityczny Wielkiej Brytanii, odnosiły się także do rdzennych mieszkańców kolonii, czy też można było je dowolnie zmieniać, w zależności od miejscowych warunków?⁷⁶ To połączenie będzie też widoczne w jego rozważaniach na temat wydarzeń we Francji i Konstytucji 3 maja.

Stosunek do rewolucji francuskiej Burke przedstawił w swojej najbardziej znanej pracy, *Rozważania o rewolucji we Francji*, która ukazała się na początku listopada 1790 r. Latem 1789 r. Burke, jak większość brytyjskiej klasy politycznej i opinii publicznej, był zaskoczony wydarzeniami we Francji⁷⁷. Zdumienie przeszło w krytyczną ocenę po wydarzeniach z 5–6 października 1789 r.⁷⁸, ale dopiero pod koniec stycznia następnego roku Burke zaczął postrzegać rewolucję w kategoriach apokaliptycznych. Bezpośrednią przyczyną była lektura kazania wygłoszonego przez non-konformistycznego duchownego, Richarda Price'a, 4 listopada 1789 r. w Londynie. Burke uznał, że zagrożenie rewolucyjne nie ogranicza się do Francji, także w Wielkiej Brytanii są ludzie gotowi rozpocząć gwałtowny przewrót. Te obawy pchnęły go do napisania dzieła⁷⁹, które zapewniło

⁷⁵ E. Burke, *Letter to the Sheriffs of Bristol*, s. 328–329; idem, *Speech on North's East Indian Resolutions 5 April 1773*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 2: *Party, Parliament, and the American War: 1766–1774*, wyd. P. Langford, W.B. Todd, Oxford 1981, s. 391–392; idem, *Rozważania*, s. 63; R. Bourke, op. cit., s. 629–675.

⁷⁶ E. Burke, *Speech on Opening of Impeachment 15, 16, 18, 19 February 1788 (1788–1827): 16 February 1788*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 6: *India. The Launching of the Hastings Impeachment: 1786–1788*, wyd. P.J. Marshall, W.B. Todd, Oxford 1991, s. 346; D. Bromwich, *Introduction*, w: *On Empire, Liberty and Reform. Speeches and Letters. Edmund Burke*, wyd. idem, New Haven–London 2000, s. 14.

⁷⁷ *Edmund Burke to the Earl of Charlemont — 9 August 1789*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 6: *July 1789 — December 1791*, wyd. A. Cobban, R.A. Smith, Cambridge 1967, s. 10.

⁷⁸ E. Burke, *Rozważania*, s. 86, 88, 97; J.C.D. Clark, *Introduction*, w: *Edmund Burke Reflections on the Revolution in France*, wyd. idem, Stanford 2001, s. 61; R. Bourke, op. cit., s. 609–613.

⁷⁹ F.P. Lock, *Burke's Reflections*, s. 50–56; idem, *Edmund Burke*, t. 2, s. 253–254, 262–263.

mu polityczną i intelektualną nieśmiertelność. Na *Rozważania* można spoglądać z różnych perspektyw. Sam Burke stwierdził, że były one w pierwszej kolejności ostrzeżeniem dla tych polityków i publicystów brytyjskich, którzy myśleli o powtórzeniu wydarzeń z Francji w swojej ojczyźnie: „W rzeczywistości, moim najważniejszym celem nie była Francja, lecz ten kraj”⁸⁰. Stosownie do tych słów, część badaczy twierdzi, że praca miała na celu przede wszystkim obronę brytyjskiej monarchii konstytucyjnej⁸¹ bądź stanowiła przestrożę dla stronnictwa wigów przed przyjmowaniem radykalnego programu politycznego⁸². Dla badaczy, którzy przyjmują dłuższą perspektywę czasową, był to bądź atak na ideały oświecenia, których ucieleśnieniem miała być rewolucja francuska, bądź obrona cywilizacji chrześcijańskiej⁸³. Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmę, że *Rozważania* stanowiły obronę cywilizacji europejskiej opartej o wspomniane cztery filary: chrześcijaństwo, rządy monarchiczne, prawo rzymskie i zwyczaje ukształtowane w średniowieczu. Burke widział rewolucję nie jako próbę modernizacji, ale jako powrót do epoki wojen religijnych i czasów, w których dominującą formą rządów była tyrania. To on, nie rewolucjoniści, był obrońcą nowoczesnego świata przed atakiem ze strony „atawistycznych, moralnych, intelektualnych i politycznych występków”⁸⁴.

Mimo sporej objętości, ponad 350 stron, i wysokiej ceny, 5 szylingów (standardowa dziewięćdziesięciosześcistronicowa broszura kosztowała średnio 1 szylinga i 6 pensów) *Rozważania* odniosły sukces wydawniczy. Do końca roku 1790 ukazało się 10 edycji w łącznym nakładzie 17,5 tys. egzemplarzy⁸⁵. Obok głosów uznania, Burke był atakowany za niezrozumienie i przesadną krytykę wydarzeń we Francji. Pierwsza odpowiedź drukiem ukazała się już 9 listopada⁸⁶, natomiast na początku maja 1791 r.

⁸⁰ „In reality, my Object was not France, in the first instance, but this Country”, *Edmund Burke to Charles-Alexandre de Calonne — 25 October 1790*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 6, s. 141.

⁸¹ R. Bourke, op. cit., s. 677.

⁸² I. Hampsher-Monk, *Reflections on the Revolution in France*, w: *The Cambridge Companion to Edmund Burke*, wyd. D. Dwan, C.J. Insole, Cambridge 2012, s. 195; F.P. Lock, *Burke's Reflections*, s. 1, 10–11, 51.

⁸³ J. Mori, *Britain in the Age of the French Revolution 1785–1820*, Harlow 2000, s. 41.

⁸⁴ *Edmund Burke to Richard Burke, JR — 29 July 1792*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 7: *January 1792 — August 1794*, wyd. P.J. Marshall, J.A. Woods, Cambridge 1968, s. 159; F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 244; „atavistic, moral, intellectual and political vices”, J.C.D. Clark, op. cit., s. 89.

⁸⁵ F.P. Lock, *Burke's Reflections*, s. 132; idem, *Edmund Burke*, t. 2, s. 333. Jeden funt składał się z 20 szylingów, każdy z nich dzielił się na 12 pensów.

⁸⁶ F.P. Lock, *Burke's Reflections*, s. 132–134, 138–156; idem, *Edmund Burke*, t. 2, s. 248.

doszło do publicznego zerwania współpracy i przyjaźni z Foxem. W odpowiedzi na krytykę Burke na początku sierpnia 1791 r. opublikował wspomnianą broszurę *Appeal from the New to the Old Whigs*⁸⁷. Na tle sporów o charakter wydarzeń we Francji i ich związek bądź jego brak z sytuacją z Anglii z końca XVII w., Burke odwoływał się do sytuacji Rzeczypospolitej i niedawno przyjętej Konstytucji 3 maja.

Obraz Konstytucji jest wyidealizowany. Dotyczy to oceny ogólnej: „była [zmiana polegająca na przyjęciu Konstytucji 3 maja] prawdopodobnie najczystszy dobrem publicznym, jakie kiedykolwiek przyznano ludzkości”, a także kwestii szczegółowych. Wśród osiągnięć Konstytucji wymienił m.in. „wyzwolenie dziesięciu milionów ludzi [- -] z faktycznej osobistej niewoli”⁸⁸. Można to zrzucić na karb retoryki politycznej, ale dalece ważniejsze było to, że Burke przedstawił Konstytucję w ramach wspomnianych sporów między wigami na temat wydarzeń we Francji i „prawdziwego” programu stronnictwa. Burke potrzebował jednoznacznie pozytywnego obrazu Konstytucji, aby udowodnić, że jego koncepcja polityczna, którą opisywał jako kontynuację programu przyjętego pod koniec XVII w. w trakcie „wspaniałej rewolucji”, możliwa jest do realizacji w czasach współczesnych. Istniała praktyczna alternatywa dla rozwiązań przyjętych we Francji, a członkowie stronnictwa powinni zdecydować, którą drogę wybiorą. We Francji i w Rzeczypospolitej wprowadzono zmiany na wielką skalę, ale ich charakter był jakościowo odmienny. Oceniając w bardzo pozytywny sposób Konstytucję, Burke wskazywał też, że nie jest przeciwny zmianom w ogóle, sprzeciwia się natomiast określonym zmianom wprowadzanym w określony sposób.

Uznanie dla Konstytucji nie wynikało jednak tylko z faktu, że można było się nią posłużyć w sporach z Foxem i jego zwolennikami. Burke żywił dla niej szczery podziw ze względu na podobieństwa ideowe z jego rozumieniem, czym jest polityka.

Twórcy Konstytucji potrafili zdefiniować najważniejsze problemy, przed którymi stała Rzeczypospolita. Burke wymienił w *Account to*, co uważał za jej najpoważniejsze bolączki, nawiązując do poglądów przedstawionych 30 lat wcześniej na łamach „Annual Register”: „Król pozbawiony autorytetu, szlachta pozbawiona jedności i dyscypliny, naród pozbawiony sztuki, przemysłu, handlu i swobód, brak porządku wewnątrz, brak obrony na zewnątrz, zamiast skutecznej siły publicznej — obca siła, która nieproszona weszła do bezbronnego kraju”⁸⁹. Kontrast z rewolucyjną

⁸⁷ *Empire and Community*, s. 33; F.P. Lock, *Burke's Reflections*, s. 144.

⁸⁸ E. Burke, *Odwołanie*, s. 312.

⁸⁹ „Annual Register”, [1763], s. 45–48; E. Burke, *Odwołanie*, s. 312.

Francją, jeśli chodzi o zrozumienie rzeczywistości, nie mógł być większy. Burke nie należał do bezkrytycznych zwolenników starego porządku, przyjmując, iż rządy Ludwika XIV i jego następców znacznie ograniczyły zakres wolności politycznych. Równocześnie jednak Francja doświadczała stałego rozwoju, na co wskazywał choćby wyraźny wzrost populacji, a wolności polityczne można było przywrócić, ponieważ zachowano podstawowe elementy pierwotnej konstytucji Francji⁹⁰. Zarzut, który stawiał rewolucjonistom, polegał na tym, że nie tyle nie potrafili, co nie chcieli dostrzec istniejących bolączek. Zamiast tego stworzyli listę wymyślonych problemów, które próbowali rozwiązać w oparciu o abstrakcyjne zasady⁹¹. Jednym z takich tematów były „rzekome prawa” człowieka, którym Burke przeciwstawił „rzeczywiste prawa człowieka”, innym podział Francji na równe pod względem wielkości obszaru departamenty⁹². Podział ten zrywał z przeszłością, podważał lokalne patriotyzmy i lojalności, a bez „umiłowania tego małego oddziału, do którego należymy w społeczeństwie”, nie mogły istnieć „uczucia publiczne”⁹³. Rewolucjoniści wtrącili Francję w stan anarchii, która, jak w przypadku Rzeczypospolitej opisywanej w *Vindication* i na łamach „Annual Register”, prowadziła do rządów despotycznych⁹⁴. W Rzeczypospolitej, dzięki właściwemu zdefiniowaniu problemów i podjęciu odpowiednich działań, możliwe stało się wyprowadzenie państwa ze stanu anarchii. Różnica między obydwojma państwami wynikała z tego, w jaki sposób widziano politykę. W *Rozważaniach* Burke stwierdził, że „nauka o rządzeniu jest praktyczna i ma służyć praktycznym celom”⁹⁵. Taka była polityka w Rzeczypospolitej — rzeczywiste problemy dotyczące ogółu mieszkańców starano się rozwiązać w praktyczny sposób. Taka nie była polityka w rewolucyjnej Francji — wymyślone problemy starano się rozwiązać za pomocą wymyślonych zasad⁹⁶.

Równie wielki kontrast istniał w odniesieniu do metod walki politycznej. Burke akceptował użycie gwałtownych środków⁹⁷. Taką możliwość, ze względu na wyjątkowo trudną sytuację, dopuszczał w przypadku Rzeczypospolitej, lecz nie we Francji, która miała „dobrą” konstytucję,

⁹⁰ E. Burke, *Rozważania*, s. 53, 141–143, 146; F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 307–308.

⁹¹ E. Burke, *Rozważania*, s. 54–56.

⁹² Ibidem, s. 70, 76, 79.

⁹³ Ibidem, s. 64.

⁹⁴ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 246–247.

⁹⁵ E. Burke, *Rozważania*, s. 78.

⁹⁶ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 291–295.

⁹⁷ E. Burke, *Rozważania*, s. 42; *Empire and Community*, s. 50–51; P. Hanczewski, „*When Liberty and Order Kiss*”, s. 74–76.

a wszystko, co należało zrobić, to ulepszyć ją, nie zaś obalać istniejący porządek⁹⁸. Jednak to w Rzeczypospolitej wykorzystano pokojowe środki, rozpoczynając proces reform, nie próbując zmienić jak najwięcej w jak najkrótszym czasie. Taki charakter działań korespondował z wnioskiem, który Burke sformułował w odniesieniu do „wspaniałej rewolucji”, że o ile zmiany są niezbędne, to zmieniać trzeba jak najmniej i stopniowo⁹⁹. W Rzeczypospolitej zdecydowano się na ulepszenie istniejących instytucji, czy też, w przypadku dziedziczności tronu, wrócono do sprawdzonych rozwiązań: „Wszystko zachowało swoje miejsce i porządek, ale wszystko w tym miejscu i porządku uległo poprawie”¹⁰⁰. Zachowanie ciągłości historycznej pozwoliło na utrzymanie pokoju wewnętrznego, ale też podstaw ładu politycznego i społecznego oraz „filarów cywilizacji”. Za ważną część takiego ładu Burke uważał prawo własności, z czym łączył pogląd na temat tego, w czym ręką powinna znajdować się władza. Jak większość współczesnych akceptował ideę zrównoważonej konstytucji, w której zachowany jest stan równowagi między monarchią, oligarchią i demokracją¹⁰¹. Władza powinna znajdować się w ręką dziedzicznej arystokracji oraz w ręką „naturalnej arystokracji” złożonej z ludzi obdarzonych walorami intelektualnymi i moralnymi¹⁰². Powinna jednak dla nich istnieć przeciwwaga w postaci silnej władzy królewskiej, bez której rządy arystokracji mogły łatwo przekształcić się w rządy despotyczne. Jak mogliśmy zobaczyć, o związanych z tym zagrożeniach Burke pisał, powołując się właśnie na przykład Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 maja przywróciła stan równowagi, naprawiając również zło polegające na tym, że szlachta, korzystając wcześniej ze skrajnej wolności, pozbawiła resztę społeczeństwa podstawowych praw, tracąc równocześnie poczucie odpowiedzialność za wspólne dobro. To z kolei pozwoliło uniknąć niebezpieczeństw związanych z rządami demokratycznymi, „najbardziej bezwstydną rzeczą na świecie”, która przeradza się w tyranie większości¹⁰³. Burke uważał, że władza powinna być sprawowana w interesie ogółu, ale nie przez ogół. Państwo i społeczeństwo są zbyt skomplikowane, aby przekazać władzę w ręce niewykształconego ludu, kierującego

⁹⁸ E. Burke, *Speech on the Army Estimates 9 February 1790*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 4: *Party, Parliament, and the Dividing of the Whigs 1780–1794*, wyd. P.J. Marshall, D.C. Bryant, Oxford 2015, s. 288; E. Burke, *Rozważania*, s. 141–142.

⁹⁹ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 311.

¹⁰⁰ E. Burke, *Odwołanie*, s. 313.

¹⁰¹ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 313; D. Bromwich, *Introduction*, s. 8.

¹⁰² E. Burke, *Rozważania*, s. 62–63, 68–70; idem, *Odwołanie*, s. 297; D. Bromwich, *Introduction*, s. 35.

¹⁰³ E. Burke, *Rozważania*, s. 110.

się namiętnościami, które nie były powściągane przez rozum i doświadczenie¹⁰⁴. Z demokracją wiązało się jeszcze jedno zagrożenie. Często była fasadą, za którą skrywały się rządy arystokracji, dotyczyło to też rewolucyjnej Francji. Jednak nie dziedzicznej arystokracji i „arystokracji naturalnej”, lecz arystokracji pieniądza sprzymierzonej z radykalnymi filozofami, kierującymi się abstrakcyjnymi zasadami i gotowymi wprowadzać je w życie na ruinach cywilizacji¹⁰⁵. Była to najgorsza forma rządów, tak zła, że na jej tle nawet Rosja Katarzyny II, którą Burke wcześniej przedstawił jako państwo z „azjatyckim duchem w swym rządzie”¹⁰⁶, mogła być uznana za obrońcę cywilizacji¹⁰⁷.

Burke przedstawił ocenę środków, którymi posłużono się w Rzeczypospolitej, pisząc: „Zastosowane metody były tyle uderzające dla wyobraźni, co zadowalające rozum i kojące przekonania”¹⁰⁸. Ocena metod użytych przez rewolucjonistów francuskich miała dokładnie przeciwny charakter, odzwierciedlając pogląd, że cel nigdy nie uświęca środków: „tolerowanie zbrodniczych środków prowadzi rychło do ich preferowania. [–] Usprawiedliwianie perfidii i morderstw popełnianych dla dobra ogółu prowadzi wprost do sytuacji, w której dobro to staje się pretekstem, a perfidia i morderstwo celem”¹⁰⁹. Z oceną metod wiązał się znacznie poważniejszy problem. W grę wchodziło pytanie o wartości, na których miały opierać się państwa i społeczeństwa w przyszłości. Tak jak w przypadku relacji między państwami, jak również „wspólnoty europejskiej”, tak w przypadku państw i społeczeństw Burke uważał, że w większym stopniu były wytworem wartości niż reguł politycznych, prawnych bądź stosunków ekonomicznych. Cywilizowane państwa nie mogły funkcjonować wyłącznie w oparciu o przepisy prawa i związki o charakterze ekonomicznym. Bez wartości mógł istnieć tylko naród złożony z „prostackich, głupich, dzikich, a zarazem biednych i plugawych barbarzyńców, wyzbytych wiary, honoru, męskiej dumy, nie mających nic i nie spodziewających się niczego w przyszłości”¹¹⁰. Rewolucyjna Francja zakwestionowała istniejący system wartości, atakując Kościół, religię

¹⁰⁴ Ibidem, s. 111, 117, 139.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 125–128.

¹⁰⁶ „the Asiatick Spirit in its Government”, *Edmund Burke to [Adrian Heinrich von] Borcke* — [post 17 January 1774], w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2, s. 514.

¹⁰⁷ *Edmund Burke to the Empress of Russia* — 1 November 1791, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 6, s. 441–445. Na prośbę króla Jerzego III list do Katarzyny II nie został wysłany, patrz: F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 434.

¹⁰⁸ E. Burke, *Odwolanie*, s. 312.

¹⁰⁹ E. Burke, *Rozważania*, s. 98–99.

¹¹⁰ Ibidem, s. 96.

oraz to, co Burke rozumiał pod pojęciem „rycerstwa” („chivalry”), połączenia wartości chrześcijańskich, dworskich i wojskowych, bez czego nie mógł powstać „system powiązanych przekonań i uczuć”¹¹¹. W konsekwencji Francja znalazła się w stanie anarchii, która prowadziła do tyranii. W Rzeczypospolitej nowy porządek polityczny i społeczny chciano zbudować w oparciu o istniejące wartości i właśnie z tego powodu miała ona świetne perspektywy, zmierzając w kierunku systemu rządów istniejących w Wielkiej Brytanii¹¹².

Pozytywny stosunek Burke’a do Konstytucji 3 maja odpowiadał jej dobremu przyjęciu w Wielkiej Brytanii. Rządzący, opozycja i opinia publiczna z zadowoleniem przyjęli wiadomości o pracach Sejmu Czteroletniego i o ustawie majowej, co niejednokrotnie prowadziło do radykalnej zmiany oceny Rzeczypospolitej, widzianej wcześniej jako słabe, pogrążone w anarchii państwo¹¹³. Jednak pod tymi ocenami kryły się zasadnicze różnice. O ile Burke chwalił twórców Konstytucji za jej umiarkowany i ewolucyjny charakter, przeciwstawiając ją wydarzeniom we Francji, o tyle politycy, jak Fox, chwalili Konstytucję, ponieważ widzieli w niej polski odpowiednik rewolucji francuskiej. Stanowisko zajęte przez Burke’a doczekało się ciepłych słów ze strony króla Stanisława Augusta, który wysłał do niego list i polecił przedstawicielowi dyplomatycznemu Rzeczypospolitej, Franciszkowi Bukatemu, przekazać mu pamiątkowy medal¹¹⁴.

Uznanie dla Konstytucji i zaszczyty ze strony króla polskiego nie miały jednak wpływu na pogląd Burke’a, że najważniejszy problem stanowiły wydarzenia we Francji. Wraz z zaostrzaniem się sytuacji Burke przyjmował coraz bardziej radykalną postawę. Już w maju 1791 r. stwierdził, że państwa europejskie mają obowiązek interwencji zbrojnej we

¹¹¹ Ibidem, s. 93–94.

¹¹² E. Burke, *Odwolanie*, s. 313.

¹¹³ Z. Libiszowska, *Misja polska*, s. 104–118; eadem, *Życie polskie*, s. 138–172; eadem, *Polska reforma w opinii angielskiej*, w: *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. J. Kowceki, Warszawa 1991, s. 63–74; eadem, *Odgłosy Konstytucji 3 maja na Zachodzie*, w: *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1991, s. 76–79; N. Davies, op. cit., s. 9–10; S. Fiszman, op. cit., s. 478–479, 491; R. Butterwick, *Od kpiarza do wielbiciele. Horace Walpole wobec Polski w dobie rozbiorów*, w: *Oświeceni wobec rozbiorów Polski*, red. J. Grobis, Łódź 1998, s. 201–214; idem, *Stanisław August*, s. 310–312; A. Grześkowiak-Krwawicz, *Sensacja — informacja — komentarz. Londyńska prasa informacyjna o polskich „rewolucjach” 1791 r.*, KH 116, 2009, 3, s. 91–111.

¹¹⁴ Z. Libiszowska, *Edmund Burke a Polska*, s. 71; *Edmund Burke to Franciszek Bukaty — 6 October 1791*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 6, s. 426–427; *Edmund Burke to the King of Poland — 28 February 1792*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 7, s. 76–79; *The King of Poland to Edmund Burke — 12 June 1793*, w: ibidem, s. 374–375.

Francji¹¹⁵. Pogląd ten powtarzał w następnych latach, wzywając do krucjaty przeciwko rewolucji. Stanowiło to rozwinięcie wyrażanych w odniesieniu do Rzeczypospolitej w latach sześćdziesiątych opinii dotyczących suwerenności państw. W przypadku rewolucji francuskiej wezwania miały dalece bardziej radykalny charakter, co wynikało ze specyfiki sytuacji. Położenie innowierców w państwie polsko-litewskim było kwestią o lokalnym znaczeniu, nie stanowiło zagrożenia ani dla porządku europejskiego, ani tym bardziej dla jego podstaw. Inaczej rzecz miała się w przypadku Francji. Jej rząd nie był „normalnym” rządem, z którym można osiągnąć porozumienie, świadomie dążył bowiem do narzucenia pozostałym państwom swojego systemu polityczno-społecznego i związanych z tym wartości¹¹⁶. Burke nie ograniczał się do broszur czy przemówień w parlamencie. Wspierał emigrantów w działaniach mających na celu przywrócenie monarchii, a w sierpniu i wrześniu 1791 r. jego syn Ryszard odbył, bez powodzenia, misję do głównych ośrodków emigracji francuskiej na kontynencie¹¹⁷. I to właśnie w kontekście narastającego zagrożenia ze strony rewolucji Burke wrócił do spraw Rzeczypospolitej. Zrozumienie kontekstu jest o tyle istotne, że w przygotowanej pod koniec roku 1791 broszurze *Thoughts on French Affairs* odszedł od pozytywnej oceny sytuacji, a w późniejszym czasie sprzeciwił się głosom na rzecz brytyjskiej interwencji w związku z II rozbiorem.

Najważniejszym celem broszury było przekonanie polityków i brytyjskiej opinii publicznej do podjęcia działań zbrojnych przeciwko Francji. Aby to osiągnąć, Burke nie tylko kolejny raz przedstawił w czarnych barwach sytuację we Francji, ale podkreślił zagrożenie, jakie rewolucja stwarza dla całego porządku europejskiego i poszczególnych państw. Stąd krytyczna ocena sytuacji w Polsce, która jest „zawsze niespokojna”, a Konstytucja „dostarcza tym ludziom nowych sposobów, aby dali wyraz swemu gwałtownemu usposobieniu”¹¹⁸. Podobnie jednak pisał o innych krajach, jedyne państwa, którym jego zdaniem nie groził wybuch rewolucji, to Dania, Norwegia i Anglia, choć nawet w przypadku ostatniej wyrażał obawy¹¹⁹.

¹¹⁵ E. Burke, *Letter to a Member of the National Assembly 1791*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 8, s. 305–308.

¹¹⁶ *Empire and Community*, s. 49–51.

¹¹⁷ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 391–392.

¹¹⁸ „Constitution only serves to supply that restless people with new means, at least new modes, of cherishing their turbulent disposition”, E. Burke, *Thoughts on French Affairs 1791*, s. 359.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 346–348, 358–359, 362.

Sprzeciw wobec pomysłu interwencji militarnej i politycznej w związku z II rozbiorem nie oznaczał zgody na likwidację państwa polsko-litewskiego¹²⁰. Podobnie jak w roku 1772, widział rozbiór jako akt agresji mocarstw, które realizując swe egoistyczne interesy podważały zasady, na których opierał się europejski porządek polityczny i cywilizacyjny. Jednak tym razem Burke uważał, że działania państw zaborczych wynikały również z braku zrozumienia wydarzeń we Francji. W jego dokumentach znalazł się szkic niepublikowanego tekstu zatytułowany *On the Impolicy of Attacking Poland Instead of Directing the Whole Force of the Powers of Europe against France*¹²¹. Mocarstwa europejskie powinny skupić całość uwagi i sił na zdławieniu rewolucji. Jeśli tego nie uczynią, same zostaną zniszczone przez rewolucjonistów, a Europa wróci do czasów barbarzyńskich. Z tego też powodu naciskał na rząd brytyjski, aby jak najszybciej przystąpił do wojny z Francją. Na tym tle należy rozpatrywać spór między Burkiem a Foxem, do którego doszło w parlamencie w połowie lutego 1793 r., już po wypowiedzeniu przez Francję wojny Wielkiej Brytanii. Krytykując politykę premiera Williama Pitta młodszego, Fox stwierdził, że jeśli Wielka Brytania powinna angażować się w konflikt, to nie przeciw Francji, lecz przeciwko Prusom i Rosji z powodu ich wojny z Rzeczypospolitą. Burke kontrargumentował: postawa Foxa nie była wyrazem troski o los Rzeczypospolitej czy o zachowanie równowagi sił. Francja nie miała odpowiedniego potencjału, aby prowadzić zwycięską wojnę przeciwko Prusom i Rosji. Fox, który milczał przy wszystkich poprzednich gwałtach zadawanych Rzeczypospolitej, chciał jedynie zakończyć konflikt z Francją, aby przenieść rewolucję do Wielkiej Brytanii¹²². Burke nie zmienił oceny Konstytucji 3 maja czy sytuacji Rzeczypospolitej. W liście do syna pisał: „Żadna sprawa na tym świecie nie może być w mych oczach bardziej klarowna, czy też zasługiwać na me gorętsze życzenia sukcesu niż sprawa Polaków. Pod wszystkimi względami stanowi przeciwieństwo tego, co dzieje się we Francji”. Zamiast jednak podejmować skazane na niepowodzenie działania, poczucie patriotyzmu, w sytuacji, w której zagrożone były podstawy cywilizacji, kazało mu troszczyć się w pierwszej kolejności o własny kraj. Rzeczpospolita

¹²⁰ E. Burke, *Speech on War with France 18 February 1793*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 4, s. 558; *Edmund Burke to Richard Burke, JR — 29 July 1792*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 7, s. 159; idem, *Fourth Letter on a Regicide Peace 1795*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 9, s. 65; idem, *Remarks on the Policy of the Allies 1793*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 8, s. 473.

¹²¹ *Introduction*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 8, s. 40–41.

¹²² E. Burke, *Speech on War*, w: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 4, s. 558–559; idem, *Observations on the Conduct of the Minority 1793*, w: *ibidem*, t. 8, s. 422–423, 433.

musiała czekać na korzystniejszą sytuację międzynarodową, w której możliwe będzie jej przetrwanie i rozwój¹²³.

Burke pisał o państwie polsko-litewskim sporadycznie i niedużo. Jednak ocena miejsca, które Rzeczpospolita zajmowała w jego dorobku, powinna mieć charakter jakościowy, nie ilościowy. Najważniejsze poglądy sformułował, zajmując się problemami, które budziły i budzą największe zainteresowanie badaczy: sytuacją wewnętrzną Wielkiej Brytanii i rodzinnej Irlandii, konfliktem w koloniach w Ameryce Północnej, rządami brytyjskimi w Indiach, wreszcie rewolucją we Francji. Rzeczpospolita posłużyła mu jednak nie tylko jako ilustracja dla przyjętych wcześniej poglądów, pozwoliła mu także sformułować nowe przemyślenia. To właśnie w oparciu o przykład Rzeczypospolitej przedstawił poglądy na temat przyczyn upadku państw wynikających z zachwiania równowagi między wolnością i porządkiem, zagrożeń politycznych i moralnych związanych ze skrajną wolnością, czy suwerennością i prawa do ingerencji obcych mocarstw w sprawy innych państw. To I rozbiór Polski stał się dlań okazją do sformułowania opinii na temat porządku europejskiego i jego podstaw kulturowych. To Konstytucja 3 maja była praktycznym potwierdzeniem jego poglądów na temat tego, czym powinna być polityka i jakimi zasadami powinni kierować się politycy, potwierdzeniem tym ważniejszym, że powstałym w czasie, kiedy pojawiło się zagrożenie dla porządku politycznego i cywilizacyjnego ze strony rewolucji francuskiej. Można uznać, iż Rzeczpospolita miała samodzielne, choć ograniczone, znaczenie w całości jego dorobku. Można też uznać, że odegrała znikomą rolę w rozwoju poglądów Burke'a – jeszcze jedno państwo, któremu poświęcił nieco uwagi. Skłaniam się ku pierwszemu stanowisku, znajdując zadowolenie w tym, że mowa o osobie, której znaczenie dla rozwoju myśli politycznej jest słusznie porównywane z takimi postaciami jak Arystoteles czy John Locke¹²⁴.

Streszczenie

Edmund Burke (1730–1797), jeden z najwybitniejszych brytyjskich myślicieli politycznych, zyskał uznanie dzięki wystąpieniom dotyczącym sytuacji wewnętrznej

¹²³ „No Cause in the world can, as a Cause, be more clear in my Eyes, or can have more of my warm wishes than that of the Poles. It happens, in all points, to be the Reverse of that of the factions in France”, *Edmund Burke to Richard Burke, JR – 29 July 1792*, w: *The Correspondence of Edmund Burke*, t. 7, s. 158.

¹²⁴ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 2, s. 284.

Wielkiej Brytanii i rodzinnej Irlandii, rewolucji amerykańskiej, rządów brytyjskich w Indiach oraz, w ostatnich latach działalności publicznej, rewolucji francuskiej. Rzeczpospolita, jak większość państw europejskich, znajdowała się na marginesie jego zainteresowań. Pisał o jej sprawach w trzech okresach: w latach 1756–1767, czasie związanym z I rozbiorem, od połowy roku 1772 do początku 1774, oraz w latach 1791–1793, od uchwalenia Konstytucji 3 maja do II rozbioru. Rzeczpospolita stanowiła punkt wyjścia do rozważań nad przyczynami upadku wewnętrznego i zewnętrznego państw. Za główną przyczynę wewnętrzną Burke uznał podporządkowanie interesów państwa ambicjom jednej tylko warstwy, szlachty, która osiągnęła „wolność doprowadzoną do skrajności”. Jednak, jak wielokrotnie podkreślał przy innych okazjach, skrajności w polityce niosą jednoznacznie negatywne skutki. Konsekwencją upadku wewnętrznego była utrata niezależności przez Rzeczpospolitą w wymiarze międzynarodowym. Rozważania te stanowiły ważny element w jego koncepcji Europy jako wspólnoty państw złączonych więzami historycznymi i kulturowymi, za bardzo poważne zagrożenie dla tej wspólnoty uznał I rozbiór Polski. Po uchwaleniu Konstytucji 3 maja Burke radykalnie zmienił ocenę Rzeczypospolitej, przedstawiając ją, w opozycji do rewolucyjnej Francji, jako państwo, które wybrało właściwą metodę stopniowych i pokojowych zmian.

Edmund Burke on the Commonwealth. In Search of Liberty and Order

Edmund Burke (1730–1797), one of the most outstanding British political thinkers, gained recognition for his works on the internal situation of Great Britain and his native Ireland, the American Revolution, British rule in India, and, in the last years of his public activity, the French Revolution. The Polish-Lithuanian Commonwealth, as the majority of European states, was on the margin of his interests. He wrote about its affairs in three periods, between 1756 and 1767, the period of the first partition, that is, from the middle of 1772 to early 1774, and between 1791 and 1793, from the adoption of the 3 May Constitution to the second partition. The Commonwealth was a starting point for his reflections on the internal and external causes of the collapse of states. According to Burke, the main internal reason was the subordination of interests of the state to ambitions of only one estate, the nobility, which acquired freedom „to the point of extremity”. However, as he repeatedly emphasized on other occasions, extremities in politics had explicitly negative results. In consequence of its internal decline, the Commonwealth lost its sovereignty in the international arena. These reflections made an important element of his concept of Europe as a community of states united by historical and cultural ties, and the first partition of Poland he recognised as a serious threat to this community. After the 3 May Constitution was adopted, Burke radically changed his opinion on the Commonwealth, presenting it, contrary to revolutionary France, as the state that chose the right way of gradual and peaceful changes.

Bibliografia

- Armitage David, *Edmund Burke and Reason of State*, „Journal of the History of Ideas” 61, 2000, 4, s. 617–634.
- Boucher David, *The Character of the History of the Philosophy of International Relations and the Case of Edmund Burke*, „Review of International Studies” 17, 1991, 2, s. 127–148.
- Bourke Richard, *Empire & Revolution. The Political Life of Edmund Burke*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2015.
- Bromwich David, *Introduction*, w: *On Empire, Liberty and Reform. Speeches and Letters. Edmund Burke*, wyd. David Bromwich, Yale University Press, New Haven–London 2000, s. 1–39.
- Bromwich David, *The Intellectual Life of Edmund Burke. From the Sublime and Beautiful to American Independence*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. 2014.
- Burke Edward, *Dociekania filozoficzne o pochodzeniu naszych idei wzniosłości i piękna*, PWN, Warszawa 1968.
- Burke Edward, *O duchu i naturze rewolucji. Wybór pism*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2012.
- Burke Edward, *Odwołanie od nowych do starych wigów. Wybór pism*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2015.
- Burke Edward, *Rozważania o rewolucji we Francji*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1994.
- Butterwick Richard, *Od kpiarza do wielbiciela. Horace Walpole wobec Polski w dobie rozbiorów*, w: *Oświeceni wobec rozbiorów Polski*, red. Jerzy Grobis, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 201–214.
- Butterwick Richard, *Stanisław August a kultura angielska*, IBL Wydawnictwo, Warszawa 2000.
- Clark Jonathan C.D., *Introduction*, w: *Edmund Burke Reflections on the Revolution in France*, wyd. Jonathan C.D. Clark, Stanford University Press, Stanford 2001.
- Copeland Thomas W., *Burke and Dodsley’s Annual Register*, „PMLA” 54, 1939, 1, s. 223–245.
- Copeland Thomas W., *Edmund Burke and the Book Reviews in Dodsley’s Annual Register*, „PMLA” 57, 1942, 2, s. 446–468.
- Copeland Thomas W., *Edmund Burke’s Friends and The Annual Register*, „The Library”, 5th series, 18, 1963, s. 29–39.
- Crowe Ian, *Patriotism and Public Spirit. Edmund Burke and the Role of the Critic in Mid-Eighteenth-Century Britain*, Stanford University Press, Stanford 2012.
- Davies Norman, *The Third of May, 1791*, w: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, red. Samuel Fiszman, Indiana University Press, Bloomington 1997, s. 1–12.
- Dickinson Harry Thomas, *Bolingbroke*, Constable, London 1970.
- Empire and Community. Edmund Burke’s Writings and Speeches on International Relations*, wyd. David P. Fidler, Jennifer M. Welsh, Perseus, Boulder 1999.
- Fiszman Samuel, *European and American Opinions of the Constitution of 3 May*, w: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, red. Samuel Fiszman, Indiana University Press, Bloomington 1997, s. 453–495.

- Grygieńć Janusz, *Quentina Skinnera rewolucje w humanistyce i naukach społecznych*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. Janusz Grygieńć, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016, s. 9–20.
- Grześkowiak-Krwawicz Anna, *Sensacja — informacja — komentarz. Londyńska prasa informacyjna o polskich „rewolucjach” 1791 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 116, 2009, 3, s. 91–111.
- Hampsher-Monk Iain, *Reflections on the Revolution in France*, w: *The Cambridge Companion to Edmund Burke*, wyd. David Dwan, Christopher J. Insole, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 195–208.
- Hanczewski Paweł, *Stare i nowe problemy z Edmundem Burkiem*, „Kwartalnik Historyczny” 124, 2017, 3, s. 569–590.
- Hanczewski Paweł, „*When Liberty and Order Kiss*”. *Edmund Burke and the History Articles in the Annual Register*, „*Studies in Burke and His Time*” 27, 2018, s. 56–86.
- Harle Vilho, *Burke the International Theorist — or the War of the Sons of Light and the Sons of Darkness*, w: *European Values in International Relations*, wyd. Vilho Harle, Pinter Publishers, London–New York 1990, s. 58–79.
- Horn David B., *British Public Opinion and the First Partition of Poland*, Oliver and Boyd, Edinburgh 1945.
- Hume David, *Eseje z dziedziny moralności, polityki i literatury*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Hunt Lynn, *Inventing Human Rights. A History*, W.W. Norton, New York 2007.
- Jones Emily, *Edmund Burke and the Invention of Modern Conservatism, 1830–1914. An Intellectual History*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Libiszowska Zofia, *Edmund Burke a Polska*, „Kwartalnik Historyczny” 77, 1970, 1, s. 63–76.
- Libiszowska Zofia, *Misja polska w Londynie w latach 1769–1795*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1966.
- Libiszowska Zofia, *Odgłosy Konstytucji 3 maja na Zachodzie*, w: *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1991, s. 70–81.
- Libiszowska Zofia, *Polska reforma w opinii angielskiej*, w: *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. Jerzy Kowecki, PWN, Warszawa 1991, s. 63–74.
- Libiszowska Zofia, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Pax, Warszawa 1972.
- Lock Frederick Peter, *Burke’s Reflections on the Revolution in France*, Allen & Unwin, London–Boston 1985.
- Lock Frederick Peter, *Edmund Burke*, t. 1: 1730–1784, Clarendon Press, Oxford 1999.
- Lock Frederick Peter, *Edmund Burke*, t. 2: 1784–1797, Clarendon Press, Oxford 2006.
- McLoughlin Thomas O., *Edmund Burke and the First Ten Years of the „Annual Register” 1758–1767*, „*Series in Humanities*” Occasional Paper No 1 (Salisbury, Southern Rhodesia, 1975), s. 32–52.
- Mitchell Leslie G., *Charles James Fox*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Mori Jennifer, *Britain in the Age of the French Revolution 1785–1820*, Longman, Harlow 2000.
- Norman Jesse, *Edmund Burke. The First Conservative*, Basic Books, New York 2013.
- O’Connor Bernard, *Historia Polski*, red. nauk. Paweł Hanczewski, Muzeum Pałac w Wilanowie, Wilanów 2012.

- Olszowski Rafał, Szlachta Bogdan, *Konserwatyzm Edmunda Burke'a*, w: Edmund Burke, *O duchu i naturze rewolucji. Wybór pism*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2012, s. VII–XLIII.
- Oxford Dictionary of National Biography*, t. 8: Brown–Burstow, red. H.C.G. Matthew, Brian Harrison, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Sarason Bertram D. *Edmund Burke and the Two Annual Registers*, „PMLA” 68, 1953, 3, s. 496–508.
- Sato Sora, *Edmund Burke as Historian. War, Order and Civilisation*, Palgrave Macmillan, Cham 2018.
- Seitz Robert W., *Goldsmith and the „Annual Register”*, „Modern Philology” 31, 1933, 2, s. 183–194.
- Serejski Marian H., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, PWN, Warszawa 2009.
- Smith Adam, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, PWN, Warszawa 2007.
- The Correspondence of Edmund Burke*, t. 2: *June 1768 – June 1774*, wyd. Lucy S. Sutherland, University of Chicago Press, Cambridge 1960.
- The Correspondence of Edmund Burke*, t. 6: *July 1789 – December 1791*, wyd. Alfred Cobban, Robert A. Smith, University of Chicago Press, Cambridge 1967.
- The Correspondence of Edmund Burke*, t. 7: *January 1792 – August 1794*, wyd. Peter J. Marshall, John A. Woods, University of Chicago Press, Cambridge 1968.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 1: *The Early Writings*, wyd. Thomas O. McLoughlin, James T. Boulton, William B. Todd, Clarendon Press, Oxford 1997.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 2: *Party, Parliament, and the American War: 1766–1774*, wyd. Paul Langford, William B. Todd, Clarendon Press, Oxford 1981.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 3: *Party, Parliament, and the American War: 1774–1780*, wyd. Warren M. Elofson, John A. Woods, William B. Todd, Clarendon Press, Oxford 1996.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 4: *Party, Parliament, and the Dividing of the Whigs 1780–1794*, wyd. P.J. Marshall, Donald C. Bryant, Clarendon Press, Oxford 2015.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 6: *India. The Launching of the Hastings Impeachment: 1786–1788*, wyd. P.J. Marshall, William B. Todd, Clarendon Press, Oxford 1991.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 8, wyd. Leslie G. Mitchell, William B. Todd, Clarendon Press, Oxford 1989.
- The Writings and Speeches of Edmund Burke*, t. 9, I: *The Revolutionary War 1794–1797*, II: *Ireland*, wyd. R.B. McDowell, Clarendon Press, Oxford 1991.
- Tierney James E., *Edmund Burke, John Hawkesworth, the „Annual Register”, and the „Gentleman’s Magazine”*, „Huntington Library Quarterly” 42, 1978, 1, s. 57–72.
- Todd William B., *A Bibliographical Account of The Annual Register, 1758–1825*, „The Library”, 5th series, 16, 1961, s. 104–120.
- Vincent R.J., *Edmund Burke and the Theory of International Relations*, „Review of International Studies” 10, 1984, 3, s. 205–218.

- Welsh Jennifer M., *Edmund Burke and the Commonwealth of Europe. The Cultural Bases of International Order*, w: *Classical Theories of International Relations*, wyd. Ian Clark, Iver B. Neumann, Palgrave Macmillan, Oxford 1996, s. 173–192.
- Welsh Jennifer M., *Edmund Burke and International Relations*, Palgrave Macmillan, Oxford 1995.
- Zakrzewski Maciej, *W obronie konstytucji. Myśl polityczna Henry’ego Saint Johna, wicehrabiego Bolingbroke’a*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2012.

Biogram: Paweł Hanczewski, dr hab., Uniwersytet Mikołaja Kopernika; obszary zainteresowań: historia Wysp Brytyjskich w „bardzo długim wieku XVIII” (1688–1832), myśl polityczna Edmunda Burke’a i George’a Berkeley’ego; kontakt: ph@umk.pl.